

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Ədəbiyyatşünaslıq elminin ədəbiyyatın inkişafında Zaman faktorunun roluna münasibəti məsələsində “qəti”liyini vurğulayan İsa Həbibbəyli, bir sıra ədəbiyyatşünasların, o cümlədən Yaşar Qarayevin bu məsələyə baxışının (“Zamanın çöhrəsi yalnız sənətin güzgüsündə görünür. ...Zaman öz əbədiyyətini sənətlə dərk edir” - Y.Q.) eyni olduğunu yazır.

İsa Həbibbəyli Zaman və ədəbiyyat münasibətlərində hər iki tərəfin rolu və əhəmiyyətinə də ədəbiyyatşünaslıqda ciddi nəzər salındığını, böyük ədəbiyyat Zamana münasibətdə çox ciddi tərəf müqabili olduğu, qarşılıqlı münasibətlərdə ədəbiyyat ağırlıq təşkil edəndə Zaman irəli getdiyi, ədəbiyyatın idealları Zamanın ictimai-mənəvi təkamülünə və proseslərin tarixi gedişatının inkişafına xidmət etdiyi, yeni Zaman özünün yeni ədəbi axınlarını və ədəbiyyatını yaratdığı fikrindədir.

Lakin sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində Zamana obyektiv elmi münasibət deyil, “siyasi-ideoloji yanaşmalar əsas kimi qəbul olunduğu”ndan ədəbiyyat və dövrün münasibətləri dəyərləndirilərkən gerçəklikdən çox hakim sinfin prinsiplərinə üstünlük verildiyini, elmi fikirdə Zaman faktorunun “ictimai-tarixi reallıqlarına görə yox, ideoloji cəhətdən qazandığı mövqeyə görə diqqət mərkəzinə” çəkildiyini, bunun da Azərbaycan ədəbiyyatı da daxil olmaqla, keçmiş sovet cəmiyyətində təmsil olunan digər xalqların ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunun əsl mahiyyəti şərh ediləndə və dövləşdiriləndə, əsasən, “ideoloji amillərə istinad edildiyini” görür. Sovet cəmiyyətinin ideologiyasındakı tarixi keçmişin unudurulması, “manqurtlaşdırma” (Çingiz Aytmatov) siyasətinin həyata keçirilməsi, xalqların yalnız bolşevizm dövründən sonra əsl inkişafa çatması ideyasının geniş təbliğ olunmasının çoxəsrlik ədəbiyyat tarixinin elmi cəhətdən dövləşdirilməsi məsələsini arxa plana keçirdiyini, sovet ideologiyasının geniş mənada insan cəmiyyətinin dövləşdirilməsində əsas kimi qəbul etdiyi ictimai formasiyalar nəzəriyyəsi də “Zamanı obyektiv reallıqlarına görə yox, sinfilik prinsipinə əsaslanan ideoloji mahiyyətinə əsasən dəyərləndirməyi diqqət mərkəzinə” çevirdiyi, ona görə də sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən dövrələr üzrə bəhs olunarkən cəmiyyətin inkişafına marksist baxış nəzərə alınmaqla sinfilik və proletar beynəlmiləçiliyi kimi ideoloji prinsiplərdən çıxış edilmiş olduğu qeyd edilir.

Sovet dövründə yazılmış Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı kitab və dərsliklərdə dövləşdirməyə xüsusi maraq göstərilmədiyini, bununla belə, “ədəbiyyatımızın çoxəsrlik inkişaf yolu boyu müxtəlif əsrlərdə yaşayıb-yaratmış yazıçı və şairlərin əsərləri təhlil edilib qiymətləndirilərkən sinfilik prinsiplərinə əsaslanan formasiyalar nəzəriyyəsinə dair ideoloji meyarların mütəlak diqqətə alındığını görür.

Dövləşdirmənin sovet dövrü modelini açıq elan olunmasa da, ədəbiyyat tarixindən bəhs olunarkən ictimai for-

masiyaların formalaşması haqqında marksizm təliminə uyğunlaşdırılması, ədəbiyyat tarixinin dövləşdirilməsində ibtidai icma və ilkin feodal dövlətlərinin yaranması mərhələsi qədim dövr, feodalizmin inkişafı orta əsrlər dövrü hesab edilməsi, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı xüsusi mərhələ hesab edilsə də, “həmin dövr sovet hakimiyyətinə görə əks və zidd sistem kimi qəbul olunan kapitalist münasibətlərinin formalaşması mərhələsi olduğu üçün real mahiyyətinə görə deyil, tarix etibarilə ədəbiyyatın əhatə dairəsini göstərən əsrləri bildirən rəqəmlər əsasında, məsələn, “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı kimi” adlandırılır.

Sovet ədəbiyyatı dövrünün ölkədə sovet hakimiyyətinin qurulmasından deyil, bir az əvvəldən - marksizmin və ya bolşevizmin yaranmasından və ya Rusiyada “sosialist inqilabının qələbəsi” - çarizmin zor gücünə devrilməsi dövründən hesablandığını yazan İsa Həbibbəyli “ədəbiyyat tarixinin ictimai formasiyalara görə dövləşdirilməsi ədəbiyyatda gedən proseslərə müəyyən dərəcədə uyğun gəlsə də, onu tam və obyektiv ifadə edə bilməmişdir. Çünki bu qaydada dövləşdirmə prosesində yalnız cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına ideoloji yanaşmalar nəzərə alınmış, xalqın keçdiyi təkamül proseslərinin fərqli özünəməxsusluqları, hər dəfə yeniləşməsinin milli ədəbiyyatdan gələn səbəblərinin müəyyən olunması diqqətdən kənar qalmışdır. Bundan başqa, ictimai formasiyalara dair təlim Qərbi ölkələrinin inkişaf prosesləri əsasında formalaşdırıldığı üçün Şərqi xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının yaşadığı təkamül proseslərini real ifadə edə bilməmişdir. Ona görə də ədəbiyyatların formasiyalar üzrə dövləşdirilməsi prinsipi Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsində heç də hər zaman obyektiv reallığı ifadə etmək imkanında, yaxud gücündə olmamışdır”, - deyir. Bununla da, Azərbaycan ədəbiyyatının dövləşdirmə məsələsinə bəslənən birtərəfli münasibətin böyük tarixi olan “ədəbiyyat tarixində gedən real proseslərlə eyni səviyyədə” səsəlmədiyini açıqlayır. Eyni zamanda, cəmiyyətin inkişafına marksist təlimi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılması Azərbaycan da daxil olmaqla sovet xalqlarının “tarixi taleyi, mübarizəsi, təkamülü ilə heç də həmişə uyğun gəlmədiyi üçün həmin ədəbi-mədəni prosesin dialektikasının dəqiq müəyyən olunmasına” maneçilik törətdiyini göstərir.

SSRİ-nin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması, milli və bəşəri idealların önə çıxması dövləşdirməyə dair ideoloji baxışları təcridən aradan qaldırdığını, müstəqilliyini əldə etmiş xalqların hər biri “keçdiyi tarixi-mədəni inkişaf proseslərinə və ideya-siyasi hədəflərinə uyğun olaraq özünün milli dövlətçilik ideologiyasını” formalaşdırdığını, bunun bütün keçmiş sovet ölkələrində olduğu kimi “Azərbaycanda çoxəsrlik ədəbiyyat tarixinin dövləşdirilməsi probleminə yenidən qayıtmaq zərurətini elmi fikrin gündəminə” gətirdiyini vurğulayır.

Çağdaş ədəbiyyat tarixinin dövləşdirilməsi istiqamətində ayrı-ayrı ölkə-

lərdə yeni təşəbbüslərin meydana çıxmasını, dövləşdirmə prinsiplərinin müəyyən olunmasında fərqli yanaşmaların mövcud olmasını, rus ədəbiyyatşünaslığında irəli sürülən dövləşdirmə modelləri haqqında Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, professor Vadim Polonskinin “nəzəri cəhətdən bu problemə elmi yanaşmanın əsas istiqamətini, metodologiyasını müəyyən etməyə” açar verən fikirlərini (“Bu gün elə akademik ədəbiyyat tarixi modelini əsl novator hesab etmək olar ki, burada onun “hədsiz mürəkkəbliyi” nəzərə alınsın və bu ədəbiyyat tarixində... milli söz sənətinin təka-mülü... düzxətli sxem şəklində deyil, çoxvariantlı inkişaf istiqamətlərinin mərkəzi kimi təqdim olunsun. Həmçinin ağırlıq mərkəzi zəruri olaraq oxşarın benzərsizliyə, qon-

şu sıralarda-ədəbi və ictimai-siyasi baxımdan baş verənlərin fərqliliyinə düşməlidir”) diqqətə çəkən İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatının dövləşdirilməsi məsələsinin böyük bir dövr yaşadığını göstərməklə yanaşı, sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixi inkişaf yolundan dövrələr üzrə söz açılarkən “mərkəzdən” diktə edilmiş hazır və pərakəndə sxemlərə istinad olduğunu qeyd edir. Sovet sistemi ədəbiyyatın dövləşdirilməsini obyektiv elmi əsaslar üzərində deyil, ideoloji prinsiplər əsasında qurmuş olduğunu, ona görə də müstəqillik illərindəki Zamana və ədəbiyyata obyektiv ədəbi-tarixi baxış Azərbaycan ədəbiyyatının dövləşdirilməsi üçün yeni konsepsiyanın müəyyən olunmasını tələb etdiyini diqqətə çəkir.

XX əsrin son illərində və müstəqillik dövrünün əvvəllərindən Yaşar Qarayev, Nizami Cəfərov, Nazif Qəhrəmanlı və başqalarının milli ədəbiyyat tariximizin keçdiyi çoxəsrlik təkamül proseslərini əks etdirən meyar və prinsip axtarıları dövləşdirmə konsepsiyasının hazırlanması və inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli elmi baza və əsas təməl yaratmaq ideyasını yerinə yetirdiyini, hazırkı şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövləşdirilməsi haqqında elmi-nəzəri konsepsiyanın hazırlanmasının aşağıdakı zərurətdən yarıldığını bildirir:

“1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin keçmiş sovet ideologiyası əsasında aparılmış dövləşməsinin ədəbi-tarixi proseslərin reallıqlarını əks etdirməməsi, müstəqillik dövrünün prinsiplə-

rinə, milli məfkurəyə uyğun gəlməməsi;

2. Ayrı-ayrı müəlliflərin və ya müəlliflər kollektivinin yazıb nəşr etdirdikləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair akademik nəşrlərdə, dərsliklərdə, monoqrafik tədqiqatlarda dövləşdirilmədə keçmişdə müəyyən edilmiş mərhələlərdən uzaqlaşa bilməmək hallarının aşkar nəzərə çarpması;

3. Dövləşmə meyarlarında və mərhələlərin müəyyən olunmasında pərakəndəliyin müşahidə olunması;

4. Dövlət müstəqilliyi ideallarının işığında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövləşdirilməsinin vahid sisteminin yaradılması zərurətinin meydana çıxması;

5. Dövləşdirmə prosesində dünyada gedən ədəbi-tarixi proseslərin nəzərə alınması zərurəti”.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində çoxəsrlik ədəbiyyat tariximiz və müasir ədəbi proses dövləşdirilərkən ilk növbədə təsnifat üçün elmi prinsiplərin, nəzəri konsepsiyanın müəyyən edilməsini “ən mühüm şərt” bilən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “bu məqsədlə müxtəlif coğrafiyalarda yaranan ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində oxşar və fərqli baxışların meydana çıxması dövləşmə prosesində mövcud hazır sxemlərdən yox, dünya təcrübəsindən yaradıcı şəkildə faydalanmaqla ilk növbədə xalqın və ölkə ədəbiyyatının keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun reallıqlarına əsaslanmağı tələb edir. Ədəbi-tarixi reallıqlar isə yazıçı və şairlərin ictimai formasiyalar üzrə qruplaşdırılması kimi deyil, cəmiyyətdə və ədəbiyyatda baş vermiş mühüm yeniləşmələrin: siyasi-tarixi və mənəvi proseslərin qarbarması və çəkilməsi, ədəbi cərəyanların, janrların, üslubların yaranması, dəyişməsi və inkişaf etdirilməsi mənasında qəbul edilməlidir”.

Eyni zamanda bu fikrini də bildirir ki, “yenidən dövləşdirmə zamanı Azərbaycan xalqının milli maraqlarından və dövlətçilik meyarlarından çıxış etmək də zəruri tələblərdən biri olmalıdır”. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yenidən dövləşdirilməsi üçün konseptual baxımdan aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmağı faydalı hesab edir:

1. Azərbaycançılıq məfkurəsi.
2. Sivilizasiya faktoru.
3. Ədəbi-tarixi prosesin reallıqları.
4. Azərbaycanda ədəbi cərəyanlar.

Şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan etnosunun milli-mənəvi ruhu və epox təfəkkürünün möhtəşəmliyini nümayiş etdirməsi məsələsinə toxunur. Azərbaycançılıq ideyasının isə “ictimai-ədəbi fikir meydanına” XIX əsrin ikinci yarısından etibarən gəlsə də, bundan əvvəlki dövrlərdəki ümumtürk təfəkkür tərzisi ədəbiyyatın milli zəmində inkişafını müəyyənləşdirdiyini qeyd edir. XI-XII əsrlərin farsdilli Azərbaycan poeziyasındakı atalar sözləri və məsəlləri, dilimizdəki frazeoloji birləşmələri, yer adları, azərbaycanlı obrazlar “yazılı ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideyasının təməllərini təşkil edir”.

(Davamı var)

Gülxani PƏNAH